

Олександр Старіш

НАЦІОНАЛІЗМ І ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПОСТТОТАЛІТАРНІ СИНДРОМИ УКРАЇНИ

Демократизація соціально-політичних процесів призвела до того, що в державах перехідного типу постійно мусуються й протиставляються такі поняття, як націоналізм і демократія. У роботі досліджено витоки демократичної моделі управління й особливості національної ідеї в посткомуністичних державах на прикладі України.

Such notions as nationalism and democracy are constantly discussed and opposed in the countries of transition as a result of democratization. Sources of democratic model of government and peculiarities of national idea in post communist countries with Ukraine as an example have been analyzed.

Тотальне впровадження системи засобів масової комунікації (ЗМК) та інформаційно-комунікаційних технологій практично в усі сфери буття призвели до радикальної трансформації середовища існування цивілізації¹. І якщо в країнах розвинених демократій цей процес носив поступально-послідовний характер, тобто суспільна думка формувалася спадкоємним чином, то в посттоталітарних країнах цей процес носив революційний характер, який був викликаний колосальним інформаційним тиском на мінісеміосфери² країн посткомуністичного режиму, народи якого пережили два загальнонаціональних інформаційних шоки:

1. Після приходу більшовиків до влади, починаючи з 1917 року – у форматі єдиного Союзу, коли етноконфесійні проблеми й будь-яке інакомислення вирішувалися силовими методами з метою розірвати генетичний історичний зв'язок з попередніми поколіннями.

2. Після падіння інформаційної “залізної завіси” 1991 року – у форматі незалежних держав, коли етноконфесійні проблеми штучно роздувалися, а під альтернативною точкою зору допускалися

¹ Драп'ятий Є. М., Старіш О. Г. Інформаційна політика як основа системи державного управління (до постановки проблеми), (в друк.), 2008.

² Старіш А. Г. Філософія інформації. – Симферополь: Таврія, 2004.

вседозволеність, коли зневажалися залишки історичної пам'яті періоду тоталітарного режиму.

У свою чергу, неспроможність комуністичної ідеології “від кожного по здібностям – кожному по потребах”, яка відкрилася в 1990-х роках для основної маси радянських людей, спричинила певні досягнення не тільки в царині демократії, але й відродження національних ідей. Багато як вітчизняних, так і закордонних дослідників вбачають у цьому суперечності, оскільки розглядають націоналізм як явище по суті своїй чи не як прямопротилежне демократії. У цьому контексті, наприклад, Ф. Фукуяма заговорив про “кінець історії”, тому що розпад комуністичної системи залишив ліберальну демократію без альтернативи, тобто коли нібито наступив постісторичний рівень розвитку цивілізації, який не несе ідеологічної загрози для ліберальної демократії³.

При цьому в самих країнах розвинених демократій продовжує домінувати оцінка націоналізму й демократії як явищ ворожих, коли домінування одного з них можливе тільки за рахунок іншого. Однак і у Ф. Фукуями ця оцінка не тільки неоднозначна, але часом – відверто суперечлива: “Націоналізм суперечить ліберальній демократії”⁴, “Націоналізм не суперечить демократії”⁵, “Демократія має потребу в націоналізмі”⁶.

При цьому націоналізм ідентифікується такими визначеннями, як “відсталій” та “іраціональний”, а демократія – “цивілізований” і “прогресивний”. Фактично вихідне положення робіт Ф. Фукуями зводиться до того, що іраціональність націоналізму не може бути альтернативою демократії, і, як наслідок, робиться висновок про те, що історія закінчилася. Однак, наприклад, Ш. Авінері стверджує, що не ліберальна демократія, а саме націоналізм з'явився реальною альтернативою комуністичної ідеології і, як наслідок, – історія триває⁷.

Імовірно, відсутність саме дуалістичного підходу до розуміння термінів “націоналізм” і “демократія” і, як наслідок, співвідношення “націоналізм – демократія” обмежує результати аналізу й прогностичні моделі розвитку суспільних процесів у державах

³ Fukuyama Fr. The End of History? The National Interest, 16 Summer, 1989.

⁴ Fukuyama Fr. The End of History and the Last Man. – New-York: Free Press, 1992, P. 37.

⁵ Там само – С. 215.

⁶ Там само. – С. 272.

⁷ Avineri Sh. The Return to History: The Breakup of the Soviet Union. – Brookings Review 10, Spring 1992.

перехідного типу на прикладі посткомуністичних країн⁸. Потреба дуалістичного підходу при дослідженні зазначеного співвідношення викликана й тим, що, мабуть, націоналізм є лише елементом того, що традиційно йменується ліберальною демократією. Адже ідея націоналізму навіть теоретично неможлива без ідеї демократії, тому що демократія ніколи не існувала без націоналізму, і колапс комуністичної системи продемонстрував обґрунтованість такого підходу. У той же час нездатність політичних теорій країн розвинених демократій забезпечити об’єктивний аналіз розвитку посткомуністичних держав багато в чому пояснюється саме однобічним підходом до оцінки націоналізму і його співвідношення з демократією.

Імовірно, така однобічність західних вчень викликана орієнтацією на економічний детермінізм, коли соціальні процеси розглядаються винятково крізь призму процесів економічних. Адже саме на цих підставах прийнято вважати, що нації і націоналізм виникають у результаті:

- по-перше, індустріалізації;
- по-друге, маніпуляцій суспільною свідомістю, коли “демократія” ототожнюється з позитивом, у той час як “націоналізм” – з негативом;
- по-третє, самого процесу демократизації.

При цьому такий підхід допускає використання термінів “демократія” і “націоналізм” як оцінних, але не описових категорій. Однак якісні категорії неоднозначно сполучаються з теоретичним підходом і, як наслідок, дослідження “націоналізму” в категоріях “добре” або “погано” не дає об’єктивного результату. При цьому необхідно враховувати, що людський фактор часто зводить нанівець спроби систематизації процесу й, відповідно, із цієї причини мимовільно споконвічна диференціація:

– з одного боку – термін “демократія” часто вважається аналогом терміна “ліберальна демократія”, у той час як останній містить у собі дві, нехай і взаємозалежні, ідеї. Лібералізм і демократія – поняття, сумісність яких на сьогодні не настільки очевидна, тому що між ними існує розходження, що змушує неоднозначно ставитися до націоналізму;

– з іншого боку – необґрунтовано ігнорувати важливість розходжень між демократіями, що народжуються, і усталеними де-

⁸ Старіш О. Г. Теорія відкритих систем як парадигма процесів глобального розвитку. – Сімферополь: Універсум, 2003.

мократіями, характерними для держав із протязними традиціями суверенності.

Зміст терміна “демократія” включає набір стандартних категорій: громадянство й кордони, однак критерії громадянства й кордонів державних утворень неможливо вивести з логічних побудов у форматі демократичної моделі. Неможливо, тому що практично завжди ці кордони проходять не тільки по географічній карті, але й у душах і душах людей. Відповідно, процес демократизації припускає врегулювання цих питань незалежно від того, чи володіє модель якими-небудь внутрішніми ресурсами для їхнього логічного дозволу. Природно, що демократичний принцип самовизначення й демократичні процедури голосування можуть сприяти їхньому дозволу, але сама логіка демократії не дає специфічних критеріїв для впливу на електоральну поведінку громадян, або для визначення того, які саме народи й території повинні бути включені в політику держави, на території якої вони в цей момент проживають. Не дозволяє логіка демократії пояснити й того, чому дана група громадян або дана територія повинна або не повинна увійти до складу (або вийти зі складу) якоїсь більшої політичної одиниці.

Оскільки ідеї демократії досить універсальні, логічно було б поширити принцип влади народу повсюдно, але це, у свою чергу, припускає, що повсюдно повинні пройти демократичні перетворення й що саме цих перетворень повсюдно бажають народи. Історія показує, що такі припущення не витримують перевірки реальністю: демократія завжди виникала в окремих співтовариствах. І, як вважає Г. Нодія: “Подобається нам це чи ні, націоналізм є та історична чинність, що дозволила об’єднати політичні організми в демократичні моделі правління”⁹. Звідси цілком природно випливає, що термін “нація” – термін політико-політологічний, який поєднує у собі свідому угоду різних етносів, формалізовану у вигляді держави.

Однак дослідження історії націоналізму показали, що такі об’єктивні й загальні критерії в реальному житті недосяжні¹⁰. Недосяжні, тому що формування нації завжди супроводжувалося соціальними потрясіннями: у природі просто не існує національних

⁹ Нодія Г. Национальный компонент демократии // http://www.geocities.com/abkhazia_dream/public/20.htm.

¹⁰ Див., наприклад:

– Gellner E. Nations and Nationalism. – Ithaca: Cornell University Press, 1983;

– Kohn H. The Idea of Nationalism: A Study in Its Origin and Background. – New-York: Macmillan, 1944.

кордонів, визначених природним розвитком цивілізації. Відповідно, незважаючи на жорсткі технології реалізації, саме націоналізм виявився “мартенівською піччю” демократичних – у змісті політичного самовизначення – співтовариств.

Але у будь-яких націях неминуче перебувають етнічні групи, формальних лідерів яких не влаштовує їхній політичний ранг і, як наслідок, експлуатація національних принципів може потрясати основи демократії й призводити до насильства. Через відсутність універсальних критеріїв приналежності до нації виникають конфлікти, урегулювання яких практично не можливо на основі раціональних рішень: географічні сусіди практично завжди мають взаємні територіальні домагання, типовими засобами вирішення яких є війна. Відповідно, багато націй вимушено розглядають етнічні меншості як потенційних зрадників, які, у свою чергу, бачать в етнічно більших утвореннях потенційних гнобителів.

Сучасні нації і, як наслідок, сучасні демократичні режими являють собою штучні конструкції. Демократії, що зародилися на більш ранньому історичному етапі, були прямо пов’язані із класичними містами-державами, коли демократія була персоніфікованою: модель діяла на географічно невеликій території, де громадяни спілкувалися безпосередньо. Однак наростання в геометричній прогресії впливу на індивідуальну та суспільну думку системи засобів масових комунікацій призвело до того, що сучасні демократичні моделі вийшли за межі персоніфікованих у форматі держави особистісних кордонів. Таке положення змусило громадян розвивати в собі почуття співтовариства, сформованого не на особистісних відчуттях, але на оцінках і уявленнях, а процес побудови демократії був пов’язаним із формуванням нації з попередніх їм етносів. Відповідно, судження Е. Гелнера: “Націоналізм породжує нації¹¹”, має на увазі також, що демократичні перетворення є однією з умов формування нації.

Із системології відомо, що для трансформації довільної системи необхідна поява відповідного механізму запуску процесу. Особливо велика роль такого механізму в соціальних системах, коли, зібравшись у великій кількості, юрба втрачає самоконтроль і потенційно являє собою сліпу руйнівну силу і, як наслідок, легко піддається довільному інформаційному впливу. Практично всі значимі “історичні події, включаючи революції й геноцид, були проявом

¹¹ Gellner E. Nations and Nationalism. – Ithaca: Cornell University Press, 1983. – P. 55.

масової істерії через різні спускові механізми¹²», а каталізатором таких процесів – система ЗМК. Саме з цієї причини в демократіях, що зароджуються, чи не завжди прагнення до незалежності й прагнення до демократії збігаються, тому що кінцевою метою обох прагнень є самовизначення: ми, нації, будемо самі визначати власну долю, дотримуючись тільки тих правил, які самі собі встановлюємо. Отже в демократіях, які зароджуються, саме націоналізм є спусковим механізмом початку процесу демократизації.

Однак якщо для лібералізму свобода індивіда є основною політичною цінністю, то націоналізм віддає пріоритет колективним інтересам. Відповідно, ліберальна критика націоналізму укладається в твердженні, що нації – феномен віртуальний, існуючий тільки в уяві, тоді як персоніфікований індивід – існує реально. Із чого випливає уявлення про те, що індивід – носій політичних прав – раціональний, у той час як нація – ірраціональна. І саме через неможливість сформулювати однозначні й прийнятні для всіх критерії нації, нації прийнято відносити до понять ірраціональним. І хоча ліберальна демократія багато чим зобов'язана прогресу наукової раціональності, ані демократичний, ані ліберальний принципи не засновані на раціональному фундаменті, тому що й той і іншій можна описати в термінах «ірраціональності». Відповідно, щоб бути «реальною», нація повинна бути «раціональною». Але звідси природно виникає питання про співвідношення понять «нація» і «людська особистість».

Поняття «нація» і «людська особистість» пов'язані безпосередньо, що становить основу розбіжностей між сучасним націоналізмом і етнічною орієнтованістю попередніх історичних періодів. Якщо сутність етнічної орієнтованості зводиться до того, що поняття «родина» поширюється до макрорівня, коли суспільство розглядається як велика родина, яка походить від загальних предків, то нація починає створювати уявлення про себе як про єдину цілісну особистість із яскраво вираженим характером. У вираженні національної самосвідомості індивіда існують два аспекти:

– по-перше, нація розглядається як співтовариство людей, організованих навколо ідеї про самовизначення, яке визнає тільки ті закони, які воно виробило саме, і намагається відкинути закони, які нав'язані ззовні;

– по-друге, нація, як і індивід, припускає, що існують певні закони взаємодії й взаємного визнання прав: нація може усвідомити себе тільки в контексті історії цивілізації. Але ж подібна думка зда-

¹² Прангишвили И. В. Энтропийный и другие системные закономерности и проблемы управления сложными системами. – М.: Наука, 2003. – С. 121.

валася немислимою навіть для самої передової етнічної свідомості, як, наприклад, у стародавніх греків. Ідея належності до нації як елемента системи більш високого рівня – тобто цивілізації й ідея про те, що цивілізація – це “родина націй”, протягом довгого часу була наріжним каменем ліберального націоналізму.

Ще однією загальною рисою лібералізму й націоналізму може служити те, що обидва ці поняття розглядаються як засіб диференціації суспільства. Індивідуалізм, який розглядає особистості як атоми єдиної речовини, асоціюється з лібералізмом, у той час як націоналізм розділяє цивілізацію. Тим не менш, історичні факти свідчать про те, що і лібералізм, і націоналізм виявилися найефективнішими інтеграційними силами цивілізації.

Незважаючи на те, що на емоційному рівні ліберальний індивідуалізм є дезінтегруючою ідеологією, саме суспільствам, які сповідують лібералізм, вдалося досягти стабільного цивільного миру, у той час як ідеології єднання практично завжди приводили до соціальних катаклізмів з найважчими для суспільства наслідками. Всі спроби об’єднати світ на основі якихось універсальних ідеологій, таких, наприклад, як християнство або комунізм, призводили тільки до наростання міжнаціональної ворожнечі. І “хоча моря крові були пролиті в ім’я дотримання “національних інтересів”, єдиною організацією, яка включає в себе всі нації світу, стала Організація Об’єднаних Націй (а не світова Церква або Комуністичний Інтернаціонал), і ця організація заснована на принципах ізотимічного націоналізму (“повага до національної незалежності”, “непорушність національних кордонів” і т. д.)¹³”.

Сьогодні принципи націоналізму одержали у світі більш широке поширення, ніж принципи лібералізму: Західна Європа – батьківщина націоналізму – далеко обійшла всі інші частини світу в розробці нових схем міжнародних об’єднань. І досягнення найвищого рівня об’єднання національних держав відбулося не через заперечення націоналізму, але, навпаки, усіяло сприяючи зміцненню толерантних складових даної ідеології. “Націоналізм не тільки скріплює історію XIX і XX століть, показуючи, що вона є частиною триваючої кризи. Він також поєднав історію Азії, Африки й островів Тихого океану з європейською історією, зробивши їх частиною всесвітньої історії¹⁴”.

¹³ Нодия Г. Национальный компонент демократии // http://www.geocities.com/abkhazia_dream/public/20.htm.

¹⁴ Kamenka E., Plamenatz J., eds. Nationalism: The Nature and Evolution of the Idea. – London: Edward Arnold, 1973, С. 3.

Природно, що каменем спотикання тут є саме дуалізм націоналізму, який полягає в тому, що націоналізм, з одного боку – це політологічна категорія, з іншого – етнічна. Саме з дуалізмом націоналізму пов'язане уявлення про те, що ніби існує два види націоналізму, котрі часто диференціюють як націоналізм “гарний” і націоналізм “поганий”¹⁵. І хоча сьогодні цілком очевидно, що це всього лише дві сторони однієї медалі, у державах перехідного типу ще знаходяться політики, які експлуатують цю тему під час виборчих кампаній. Таке ставлення до націоналізму не тільки не сприяє формуванню нації, але формує відцентрові сили, які можуть приводити або до регіональної поляризації суспільства, або до етнічної нетерпимості.

Однак такий прояв націоналізму виникає не через завищену етнічну самооцінку, але, ймовірно, через відсутність виходу емоцій на політичному рівні: коли у різних етносів одного суспільства немає підстав для прояву гордості за свою державу, вони починають пишатися або спадкоємною належністю до певної раси, або своєю мовою, або культурною ідентичністю. Тобто націоналізм фактично створює реальні умови для формування демократичних інститутів, але якщо в країнах розвинених демократій інститути народного правління формувалися протягом тривалого часу – поступово трансформуючи індивідуальну й масову свідомість, то в державах перехідного типу цей процес носить різко виражений характер, про що свідчить досвід практично всіх країн перехідного типу¹⁶.

У цих країнах популістські й колективістські теорії чи то соціалізму, чи етнічного націоналізму, займають практично весь національний інформаційний простір, необтяжений політичною культурою. Таким чином, складності й суперечності національної політики неминуче тягнуть цілу низку політичних провалів, що, у свою чергу, піднімає “небачені хвилі фрустрації”¹⁷, які переводять національну ідею у формат етноконфесійних напруг. Реальність таких напруг викликана тим, що, якщо в країнах розвинених демократій перехід від традиційного суспільства до демократичної моделі відбувався поступово, чим і забезпечувалася історична спадкоємність суспільства, то в посттоталітарних країнах відбувається перехід від комунізму, який не має нічого загального із традицій-

¹⁵ Smith D. *The Ethnic Origins of Nations*. – Oxford: Basil Blackwell, 1986.

¹⁶ Старіш О. Г. *Теорія відкритих систем як парадигма процесів глобального розвитку*. – Сімферополь: Універсум, 2003. – С. 110.

¹⁷ Нодия Г. Национальный компонент демократии // http://www.geocities.com/abkhazia_dream/public/20.htm.

ним суспільством. Відповідно, колапс комуністичної ідеології припускає не стільки рух уперед, скільки віртуальне повернення до того історичного етапу, на якому була перервана демократизація суспільства, коли процес формування нації супроводжується прагненням відновлення держави на основі історичної пам'яті. Однак у цьому контексті існує як мінімум дві серйозні проблеми:

– по-перше, у сучасному форматі – нинішніх державних кордонах ці держави на момент формування комуністичної системи не існували. Цей чинник дозволяє політичним лідерам завдяки чи не монопольному володінню системою ЗМК мусувати проблеми територіальних домагань;

– по-друге, нації цих держав вже більше не ізольовані від іншого світу інформаційною завісою, і, як наслідок, прагнення позбутися від комунізму неминуче приводить до прагнення возз'єднатися із зовнішнім світом, який значно трансформувася за період існування комуністичної системи. Відповідно, прагнення посткомуністичних націй відновити формат державної ідентичності й прагнення возз'єднатися із зовнішнім світом, неминуче призводять до кризи колективної самоідентифікації нації.

Таким чином, націоналізм одночасно виконує й деструктивну для комунізму, і конструктивну – для повернення націй, що реставруються, у русло цивілізації – функції.

Однак для посттоталітарних країн існує в певному сенсі унікальна ситуація, пов'язана з тим, що в неросійських – в етнічному форматі – регіонах комунізм розглядався не стільки як політична, скільки як національно ворожа сила, і, як наслідок, перемога над комуністичною ідеологією сприймалася як перемога над поневолювачем. І, незважаючи на те, що російський народ не менш за інших постраждав від комуністичної ідеології, русофобія усе ще у високому ступені домінує в умах пострадянських народів. Саме із цієї причини націоналізм виступив як провідна сила в боротьбі проти комунізму й, як наслідок, основою демократизації пострадянських держав.

Однак у самій Росії значення націоналізму в посткомуністичному розвитку виявилось найбільш складним. Оскільки Росія до жовтневого перевороту 1917 р. була імперією, то в період тотального домінування комуністичної ідеології ця традиція фактично злилася з роллю Росії як лідера комуністичного світу. Тобто й поширення комуністичної ідеології, і поширення російського впливу сприймалися як той самий процес і, як наслідок, у Росії посткомуністична криза ідентичності виявилася особливо хворобливою.

Але й сьогодні імперська ментальність усе ще домінує в думках як практично всієї системи управління, так і переважної більшості росіян і, як наслідок, регулярно проявляються управлінські домагання до тих або інших “братніх республік”.

Проте справа тут зовсім не в націоналізмі, але в загальній слабості демократії в посткомуністичних країнах, яка викликана тим, що:

– по-перше, будівельниками демократичної моделі розвитку суспільства виступили ті ж самі кадри, які ще вчора “будували принципово прямопротилежне суспільство¹⁸”;

– по-друге, природний страх “нових” будівельників нової моделі відповісти за період правління у комуністичні часи¹⁹.

Цілком очевидно, що система управління держав посттоталітарного типу вимагає сильної вертикалі влади, що:

– з одного боку – викликає обґрунтовані побоювання можливості повернення до авторитарного режиму управління, що, власне, і можна спостерігати в ряді посткомуністичних держав;

– з іншого боку – відсутність жорсткої вертикалі влади може призвести до розпаду держави, що, у свою чергу, змушує систему управління посилювати політику, яка проводиться²⁰.

А оскільки націоналізм як ідеологія в таких умовах працює найкраще, цілком природно, що авторитарні тенденції носять відверто національне забарвлення. Особливо яскраво ці тенденції проявляються в державах, утворених після розпаду імперії, де компактно проживають етнічні меншини, коли виникають “хворобливі проблеми конфлікту між нестабільною і не впевненою у собі більшістю, і ще менш стабільною й упевненою меншістю²¹”. І вкрай негативну роль у цих процесах відіграють збанкрутілі політики, які заради повернення до влади використовують інформаційні технології, побудовані на маніпуляціях національною ідеєю. І причина

¹⁸ Козубский В. А. Стариш А. Г. Посткоммунистическое общество и современные информационные технологии // Матер. пятой межд. конф. “КРЫМ 98” “Библиотеки и ассоциации в изменяющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества”, Т. 1. – Судак, 1998. – С. 100.

¹⁹ Стариш О. Г. Особливості політичного процесу в Україні як державі перехідного типу (Нація як інформаційне середовище). Монографія: Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – С. 529 – 544.

²⁰ Kamenka E., Plamenatz J., eds. Nationalism: The Nature and Evolution of the Idea. – London: Edward Arnold, 1973.

²¹ Нодия Г. Национальный компонент демократии // http://www.geocities.com/abhkazia_dream/public/20.htm.

тут знову ж таки криється не в націоналізмі, а в національній політиці, яку реалізують:

– по-перше, загальнонаціональні і регіональні системи державного управління, чії прагнення не збалансовані загальнонаціональною ідеєю;

– по-друге, різні політичні сили, дії яких призводять до постійного нагнітання пристрастей на підґрунті етнічного націоналізму й, як наслідок, до реальної загрози виникнення вибухонебезпечних конфліктів.

І поки системи управління посткомуністичних країн ведуть боротьбу між фінансово-промисловими кланами за допомогою інформаційних воєн, експлуатуючи національні мотиви, країни розвинених демократій вийшли на новий рівень сполучення економічних інтересів. Рівень, який визначається не ростом внутрішнього валового продукту, але якістю й тривалістю життя кожної людини незалежно від її етноконфесійних коренів.

Таким чином:

1. Націоналізм як явище – це складна динамічна система, яка має цілу низку елементів, які визначають формат і технологію її функціонування.

2. Націоналізм – один із ключових елементів демократії, але природний дуалізм націоналізму при його використанні може призводити як до позитивних, так і негативних наслідків.

3. Комунізм (як властиво і фашизм) у тріаді "нація – націоналізм – інтернаціоналізм" виокремив і використовував виключно моноетнічний елемент – нацизм.

4. Функціонування в Україні політичних сил, які використовують політтехнології, побудовані на етнічному підґрунті, становить неминущу загрозу національній безпеці України. Ця загроза полягає в тому, що створення двопартійної за рахунок підвищення прохідного бар'єру системи, яка буде побудована на етнічному підґрунті, неминуче приведе до розколу України.

Література:

1. Avineri Sh. The Return to History: The Breakup of the Soviet Union. – Brookings Review 10, Spring 1992.

2. Gellner E. Nations and Nationalism. – Ithaca: Cornell University Press, 1983.

3. Драп'ятий Є. М., Старіш О. Г. Інформаційна політика як основа системи державного управління (до постановки проблеми), 2008.

4. Kamenka E., Plamenatz J., eds. *Nationalism: The Nature and Evolution of the Idea*. – London: Edward Arnold, 1973.
5. Козубский В. А. Стариш А. Г. Посткоммунистическое общество и современные информационные технологии // Матер. пятой межд. конф. “КРЫМ 98” “Библиотеки и ассоциации в изменяющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества”, Т. 1. – Судак, 1998.
6. Kohn H. *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origin and Background*. – New-York: Macmillan, 1944.
7. Нодия Г. Национальный компонент демократии // http://www.geocities.com/abkhazia_dream/public/20.htm.
8. Прангишвили И. В. Энтропийный и другие системные закономерности и проблемы управления сложными системами. – М.: Наука, 2003.
9. Стариш А. Г. *Философия информации*. – Симферополь: Таврия, 2004.
10. Старіш О. Г. Теорія відкритих систем як парадигма процесів глобального розвитку. – Сімферополь: Універсум, 2003.
11. Старіш О. Г. Політична ідеологія: ретро і перспектива // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Вип. 22. – 2003. – С. 31-35.
12. Старіш О. Г. Особливості політичного процесу в Україні як державі перехідного типу (Нація як інформаційне середовище). Монографія: Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – С. 529–544.
13. Smith D. *The Ethnic Origins of Nations*. – Oxford: Basil Blackwell, 1986.
14. Fukuyama Fr. *The End of History? The National Interest*, 16 Summer, 1989.
15. Fukuyama Fr. *The End of History and the Last Man*. – New-York: Free Press, 1992.